

KONSTRUKCIJA I REKONSTRUKCIJA NA PRIMJERU ESPERANTA I HEBREJSKOG

Marko Kovačić

Uvod

 d svih konstruiranih jezika esperanto je najbliži tome da posluži kao univerzalno sredstvo sporazumijevanja. Ideja Ludwika Zamenhova da stvori univerzalni globalni jezik održala se do naših dana: diljem svijeta esperantistička društva izdaju na stotine časopisa, na esperantu je napisano više od stotinu romana, kao što su Mr. Tot Aĉetas Mil Okulojn, Metropoliteno i Gerda malaperis. Snimljeno je i nekoliko filmova, kao što su Angoroj iz 1964. i Incubus iz 1966. te vlada živa djelatnost prevođenja na esperanto. Esperantisti, osim lingvističkog izazova, u esperantu nalaze i konkretizaciju utopističkih ideja prema boljem društvu i svojom aktivnošću održavaju taj jezik na životu. Kao i svaka, i ideja esperanta ima pobornike i protivnike. Protivnike se optužuje da ne znaju dovoljno o esperantu i da nisu svjesni brojnosti njegove zajednice. Ali svijet, u kojem su možda imali opravdanja Zamenhofovi ideali o brisanju vjerskih, kulturnih i svjetonazorskih razlika među ljudima, što je on nazivao hilelizmom pa homaranizmom, a namjeravao ostvariti zajedničkim svesvjetskim jezikom, uvelike se promijenio od njegova doba.

O nestancima

Živimo, kulturološki gledano, u raznolikome svijetu koji, ekonomski i sociološki gledano, teži k uniformnosti. Živimo i u svijetu u kojem se na budućnost gleda blagonaklono, a na prošlost poprijeko. Takva percepcija ili je pogriješna ili zaista želimo sve svesti na istu mjeru jer uniformnost je naša budućnost, a raznolikost ostatak iz prošlosti i ta raznolikost još postoji ne zato što se podupire nego jer odolijeva.

Pojedinci stvaraju nova umjetnička djela, ali nestaju cijele kulture i tako je svijet svakim danom kulturološki sve siromašniji, kao što je i biološki sve siromašniji, što nije međusobno posve nepovezano. Dok gradovi rastu, nestaju jezici, šume, običaji i životinjske vrste. Nešto od toga dopire do svijesti urbanih ljudi kojima je svijet podređen, ovisno o tome koliko su zahvaćeni tim nestancima i kakvu svrhu vide od postojanja nečega. Neka vijest izazove kod ljudi kratkotrajan šok, bijes ili osjećaj nemoći, ali opće vrijednosti mijenjaju se sporo, bilo nabolje ili nagore, javnost se senzibilizira smrću jednoga psa više nego nestankom cijele životinjske vrste, a kad i spozna nestanak, nastoji ga nadopuniti umjetnim nadomještanjem.

Ljudi svoje gradove, nastanjene ljudima i poželjnim ili nepoželjnim životinjama, smatraju uređenim prostorom, a tuđa staništa šikarama, pustošima i džunglama, riječima koje su postale sinonimima za nešto opasno, suvišno, neuredno i neiskorišteno. Sukladno s betonizacijom prirode odvija se uniformiranje ljudskog roda i

ljudskog izričaja, a time i svega ostalog. Kako Brazil krči prašumu, tako brazilska varijanta portugalskog osvaja i gazi izvorne američke jezike, kao i indonezijski papuanske, a ruski sibirске, a u svakom od takvih slučajeva jednostavniji jezik zatire složenije i drevnije.

Lingua franca

Dok su se narodi sastojali uglavnom od monolingvalnih govornika, bilingvalni ili uvježbani prevoditelji i tumači bili su na cijeni kao mostovi među ljudima, koji omogućuju sporazumijevanje, trgovinu i diplomaciju. No kad su potrebe za sporazumijevanjem premašile snage prevoditelja ili kad prevoditelja nije ni bilo, pri kontaktu udaljenih naroda, valjalo se snaći drugačije. Razvijali su se trgovački jezici, kontaktni jezici i pidžini, kao što je u 17. stoljeću bio baskijsko-islandski ili nešto kasniji rusko-norveški.

Ti su hibridi poslužili svrsi i zatim nestali. Svrha je pidžina osnovno ograničeno sporazumijevanje, bez velike potrebe za sinonimima, izražavanjem složenih apstraktnih pojmova, misli i osjećaja, rječnik im je ograničen i analitički opisan, a izgovor jednostavan. Kontaktni govori u početku nemaju izvornih govornika ni kulture koju nose, a neki nestanu prije nego što se takva kultura pojavi. Trgovina se često oslanja na jezik naroda na koji trgovci prvi naiđu, ne nužno najmoćnijeg naroda u tom području nego prvog na udaru. Pustolovi i trgovci sporazumijevaju se s domorocima „nogama i rukama“, zatim donekle nauče jezik i posuđuju iz njega. Jezik je naroda Bobangi bio glavni izvor riječi za komunikaciju između trgovaca došljaka i domaćih trgovaca robljem.

Ali ni takva rješenja često ne zadovoljavaju potrebe za komuniciranjem nego to čine jezici zvani *lingua franca* čija svrha često nadrašta samu trgovinu te prerastaju u jezike moći, umjetnosti i službene jezike carstava, država i cijelih regija, kao što je od 15. do 20. stoljeća u srednjoj Aziji bio čagatajski jezik ili poslije u istočnoj Africi suahili (Kiswahili). *Lingua franca* korisna je pojava, ali može s vremenom ugušiti jezike koje je povezivala i tako postati oruđe smanjivanja lokalne raznolikosti.

Univerzalni jezik

Kako je tehnološki čovječanstvo raslo i kako je tim rastom jačalo povezivanje među kulturama, pa i fizička fluktuacija i miješanje ljudi, rasla je i potreba za univerzalnim globalnim jezikom. Godine 1887., kad je stvoren esperanto, globalni jezik još nije bio engleski niti je bilo očito da će to postati jednoga dana premda se već tada to moglo naslutiti. Engleski je ipak jezik koji je s vremenom posve odbacio morfologiju zamijenivši je nešto bogatijim rječnikom, fleksija mu je vidljiva samo u tragovima, u zamjenicama, engleski je jezik britanske krune koja je uspostavila vlast na svim naseljenim kontinentima svijeta i k tome je to ipak prirodan jezik. Morfološka slabost i oružana jakost engleskog pokazali su se idealnom kombinaci-

jom, a neke su engleske riječi ušle i u esperanto, kao imenica *birdo* „ptica“ i glagoli *lerni* „naučiti“ i *helpi* „pomoći“, iako su dvije trećine rječnika esperanta preuzete iz romanskih jezika.

Ipak, globalna *lingua franca* mogao je još biti jezik bilo koje tadašnje kolonijalne sile, kao francuski koji je tada bio jezik diplomacije. Tvorac esperanta Ludwik Zamenhof krenuo je od lokalne situacije vidjevši u rodnom Białystoku podijeljenost stanovništva na ruski, poljski, njemački i židovski dio. Smatrao je da te razlike treba ukloniti univerzalnim jezikom, i to takvim koji će biti lako naučiti, bez suvišnih pravila i pogotovo nepravilnosti. Svi bi ljudi učili samo taj jedan jednostavan jezik i sve bi se prevodilo samo na taj jezik, jezik nade, kako mu samo ime kaže. Ne bi bilo potrebe za poznavanjem većeg broja jezika, ne bi bilo povlaštenosti izvornih govornika engleskog i drugih jezika koji su se nametnuli kao svjetski.

Esperanto je u mnogih ljudi pobudio entuzijazam zbog svoje jednostavnosti i ideje internacionalizma premda je za svaku dobru ideju neizbježno da je neka ideologija počne svojatati. Neki su esperantu prišli pojedinačno, vođeni znatiželjom, ali mnogi skupno, vođeni idejom. Pohvalni su primjeri prevođenja preko esperanta. Waitapu Jože Horvata preveden je s hrvatskog na bengalski preko esperanta, a Šegrt Hlapić preko esperanta preveden je na bengalski, perzijski, japanski i kineski. Time je premošten običaj da mostovi među nesvjetskim jezicima budu svjetski jezici, ali preostaje uvijek prevođenje s jezika na jezik, bez posrednika.

Esperanto i hebrejski

Zamenhofova ideja o univerzalnom jeziku jednako je napredna i plemenita, kao i ideje mnogih pjesnika i drugih umjetnika koji maštaju o boljem svijetu, na primjer Johna Lennona u pjesmi *Imagine*. No poezija je teško primjenjiva u stvarnome svijetu i izvrgava se u nešto zamalo monstruozno kad se tumači doslovno i kad preraste u ideologiju: kad se traži da se izbrišu države i da cijeli svijet bude kao jedan, o čemu su maštali mnogi silnici, osvajači i totalitarni vlastodršci. Jezik je, nasuprot takvim razmišljanjima, prirodna pojava, kao i šuma, kao rijeka. Drvored nije prirodna pojava, kao ni kanal, kao ni jezik lišen prirodnog razvoja, nelogičnosti i nepravilnosti.

Zamenhof je k tome globalni jezik osmislio oslonivši se na već postojeće i time je europskim, konkretno romanskim jezicima, pridodao još jednog člana, češće pisanog nego govorenog. Svatko izgovor tog univerzalnog jezika prilagođava svojem govornom aparatu, što stvara poteškoće u komunikaciji uživo, čak i u govornika koji odlično vladaju esperantom. No čini se da su kod esperanta veći problem predstavljali dijakritički znakovi i nastavak *-n* u akuzativu jer dvadeset godina poslije inicijalnog prijedloga nastala je nova varijanta zvana *ido*, kao nova verzija esperanta bez dijakritike i akuzativa. Sve su to bili pokušaji pojednostavljenja latinskog. Osim esperanta i *ida* bili su tu i *novial*, *occidental* ili *interlingue* i *latino sine flexione* pa se postavlja pitanje čemu tolika nastojanja, zašto jednostavno ne učiti latinski? Kao

da čovječanstvo priznaje kako nakon stoljeća jezičnog morfološkog pojednostavljanja više nije u stanju naučiti pravila kojima su ljudi u davna vremena umjeli ovladati i na njima graditi svakodnevicu i carstva. Romanski jezici ionako su već pojednostavljene verzije latinskog, dok su esperanto i njegovi manje poznati izdanci samo umjetni privjesci u procesu dezintegracije latinskoga.

Zagovornici esperanta s pravom će reći da su svi jezici donekle umjetni, ali njihovi su temelji prirodni dok je standardizacija završni stadij jezičnih mijena i pokušaj stavljanja tih mijena pod nadzor, uzimajući u obzir osjećaj izvornih govornika, koje umjetni jezici nemaju, te uzimajući u obzir književnu građu i druge oblike jezičnog stvaralaštva. U polemikama o opravdanosti postojanja esperanta ističe se i da je hebrejski jezik zapravo nastao umjetno, no i ovdje vrijedi činjenica da se moderni hebrejski gradio na prirodnom kosturu, odnosno kod hebrejskog se interveniralo ondje gdje su s vremenom nastale praznine i većinom su te intervencije bile nadogradnja, a u esperantu je na umjetan morfološki kostur montiran kolaž dijelova uzetih iz prirodnih jezika.

Zamenhof i Ben Jehuda

U istom dijelu svijeta i u istom razdoblju gdje i kad je do svojih ideja dolazio Ludwik Zamenhof (Białystok 1859. – Varšava 1917.) do posve je obrnutih ideja dolazio Eliezer Jichak Perelman (Lužki 1858. – Jeruzalem 1922.). Obojica Židovi iz istočne Europe, tada u Ruskom Carstvu, zamalo vršnjaci, jedan oftalmolog, drugi student medicine, najbolje se mogu usporediti po svojim sličnim premda obrnutim nasljeđima: Zamenhof po nastojanju da stvori umjetni univerzalni jezik, a Perelman po uspjehu oživljavanja jezika svojeg, pa i Zamenhofova naroda, odnosno vraćanju hebrejskog iz zamrlog stanja, što je za sada prvi i jedini takav slučaj u svijetu. Perelman, koji je ostao zapamćen kao Ben Jehuda, studirao je u Parizu, a 1881. sa suprugom se preselio u tada tursku Palestinu, šest godina prije nastanka esperanta.

U Palestini se tada govorilo sve samo ne hebrejski: arapski, francuski, španjolski, turski, jidiš i engleski. Hebrejski je bio samo liturgijski jezik, kao danas latinski, koptski ili sanskrt. Nakon doseljenja Ben Jehuda i Debora dobili su sina Itamara (1882. – 1943.), dijete predodređeno da bude prvi govornik modernog hebrejskog jezika, jezika koji su njegovi roditelji tek trebali naučiti, jezika za koji su taj brak i preseljenje obitelji bili sretna okolnost, ali ne i za samu obitelj. Deset godina poslije preseljenja Eliezerova žena Debora umrla je od tuberkuloze, kao što će i on sam trideset godina poslije nje, a ubrzo nakon Debore umrlo je od difterije troje njihove djece i budućnost hebrejskog visjela je o niti. Itamar je svakako bolje prošao od svoje braće iako ga neki žale zbog djetinjstva provedenog u sociolingvističkoj izolaciji, no drugačije nije ni moglo biti s obzirom na izopćenje koje su Perelmani doživjeli od drugih židovskih obitelji.

To što je Itamar preživio još nije značilo da bi preživjela i ideja o živom hebrejskom, no tada se u Palestinu iz Moskve doselila Debora mlađa sestra Hemda i

udala se za Eliezera, udovca svoje sestre koji je ostao sam s dvoje djece. U njihovu jeruzalemskom domu tiskale su se novine Ha Cvi, rađala su se nova djeca i govorio se isključivo hebrejski – jezik tada još nespreman za svakodnevnu komunikaciju, za koji su ortodoksni Židovi smatrali da je svetogrđe uopće ga rabiti izvan liturgije. Hemda je nastavila gdje je njezina sestra Debora stala i unatoč tuberkulozi, difteriji, turskim vlastima i otporu sunarodnjaka, moderni je hebrejski dobio temelje na kojima će iznova nastati i 1922. biti priznat kao službeni jezik palestinskih Židova.

Ben Jehuda bio je vizionar i revolucionar koji je shvatio da se revolucije mogu voditi i jezikom, a ne samo oružjem. Rečeno je da *lingua franca* često guši jezike koje spaja, no kod hebrejskog je obrnuto. Taj je jezik spajao govornike raznih židovskih varijanti germanskih i romanskih jezika. Kod hebrejskog je obrnuto i to što je jezikoslovcima pružio jedinstvenu priliku da razgovaraju s prvim govornicima prirodnog jezika, a ne posljednjim. Okrenutosti Zamenhofu odnosno Ben Jehudi ne moraju biti međusobno isključive, tim više što je Itamar zagovarao učenje esperanta. Ali kad se usporede te dvije struje, nasljeđe Ben Jehude danas su milijuni govornika u Izraelu i šire te njihovo stvaralaštvo i pisci kao što su kod nas popularni Ephraim Kishon i Amos Oz. To je nasljeđe i veće prihvati li se često ponavljana tvrdnja da bez jezika nema ni naroda.

I esperanto je težio tome da se konkretno ostvari i za umjetno stvoren jezik postigao je velik uspjeh: nekoliko stotina govornika i pozamašan korpus prijevoda i izvornih djela. I neka Zamenhofova djeca bavila su se esperantom, no s Itamarom su bolje usporediva braća Soros: Pál i njegov mlađi brat György Soros, kao Itamarovi antipodi čiji je materinski jezik esperanto. Itamar je odrastao s prirodnim jezikom koji je već postojao nakon stoljeća prirodnog razvoja i kojem je trebalo dati zamaha jer je zbog povijesnih okolnosti izašao iz uporabe, a Soros je odrastao s jezikom koji nije nominalno postojao do trenutka dok ga nije zamislio jedan čovjek, jezikom koji parazitira na romanskim jezicima i koji nema povijesnog uporišta. Prvi je produkt tradicije, a potonji ideologije. Oba slučaja iziskivala su predanost i fanatičnost roditelja, ali u obrnute svrhe.

Kad bi se druge države ugledale u te slučajeve, mogle bi provesti programe za povratak i širenje drevnih jezika, kao što su aramejski, starogrčki ili latinski, ali takvi bi programi naišli na etičke prepreke, na koje ne nailazi smišljanje novih jezika, što je apsurd koji je također tema vrijedna obrade.

Konstrukcija i rekonstrukcija

Oba ta velikana do svojih ideja, kojima su ostavili trajan pečat u prošlosti, dolazili su u svijetu u kojem se drugdje aktivno radilo na zatiranju jezika, u vrijeme pokolja Indijanaca Siksika 1870. na rijeci Marias, u vrijeme smrti posljednjeg tasmanskog urođenika 1876., u vrijeme pokolja Sijuksa kod Ranjenog koljena 29. prosinca 1890., u vrijeme istrebljivanja Selknama i drugih naroda u Ognjenoj zemlji, da bi se napra-

vilo mjesta za ovce, u vrijeme prisilnog odvođenja urođeničke djece u kolonijama u internate, izlaganja urođenika u zoološkim vrtovima ili, u boljem slučaju, čuvanja živih primjeraka u muzejima. Jezike se zatiralo bez razmišljanja jer su njihovi govornici bili smetnja ili pak iz objesti, uz usamljena nastojanja i prosvjede pokojeg znanstvenika ili pravednika. Činili su to brutalno izvanjski elementi ili su jezike nježno ubijali vlastiti govornici, katkad i bez prisile.

U takvome svijetu trebalo je imati vizije, želje, znanja i sposobnosti, pa i mogućnosti kakve su imali Zamenhof i Ben Jehuda. Ideje na tragu njihovih naišle su na plodno tlo drugdje. Stoljeće nakon Ben Jehude, godine 1982., na Novom Zelandu osnovano je prvo jezično gnijezdo, koje će poslužiti kao uzor drugim takvim projektima vrtića i škola, budućim rasadnicima novih govornika maorskog, havajskog i drugih domorodačkih jezika koji su se našli pred ugrozom.

Pohvalno je konstruirati novi jezik radi zabave ili u sklopu neke mentalne vježbe, ali takva izmišljotina ne treba ići dalje od toga. Novi se jezici konstruiraju i, na sreću, padaju u zaborav, a dosad se zna za nekoliko stotina pa i tisuća takvih pokušaja koji će brojem uskoro premašiti prirodne jezike, koji su u stalnom opadanju. Jezik valjano ne postoji dok se ne razrade sve situacije u kojima se njegov govornik može naći. Tvorci umjetnih jezika ne mogu predvidjeti sve takve situacije, kao što mogu cijeli naraštaji jednog naroda kroz stoljeća postojanja i stvaranja. K tome je svaki prirodni jezik spomenik svojem narodu, njegov glavni kulturni ostvaraj, dočim je svaki umjetni jezik spomenik samo pojedincu.

Izmišljajući vlastite jezike, njihovi tvorci često i stvaraju na njima, kao što je činio i sam Zamenhof. Neki sastavljaju jezike po narudžbi i pritom zarađuju. Potražnja je tolika da u filmskoj industriji postoje već tvornice jezika koji nastaju po potrebi, radi zabave i zarade, dok istovremeno prirodni jezici šutke izumiru. Takvo je stanje nedopustivo, a ipak prisutno, kao i ravnodušnost prema toj činjenici. Taj proces može se spriječiti jedino odgajanjem novih naraštaja govornika ugroženih jezika ili, na teži način, rekonstrukcijom kakvu je za potrebe filma proveo lingvist Blaire Rudes (1951. – 2008.) rekonstruiravši algonkijski povatanski jezik. Rekonstrukcija postojećeg stroga je i zahtjevna djelatnost nasuprot konstrukciji nepostojećeg, što pripada sferi umjetnosti i rasonode.

Rudes, Ben Jehuda i jezična gnijezda pokazali su da je moguće očuvati i vratiti kulture koje su inače prepuštene nestanku i potpunom zaboravu, iz kojeg više nema povratka, pa se postavlja pitanje zašto se češće ne rekonstruira u svijetu u kojem se obično tvrdi da ima dovoljno mjesta za sve i u kojem su ljudi ponosni na svoje intelektualne domete. Možda suvremeni čovjek treba preispitati svoju sadašnjost, a ne samo prošlost koju rado osuđuje, možda treba uvidjeti da je skloniji zabavi i ugodi u svemu pa tako i u poimanju jezika kad ono iskonsko i stvarno prepušta propasti i zaboravu, a pozornost posvećuje izmišljotinama. Tada bi čovjek današnjice imao veće izgleda da jednoga dana ne bude i sam zaboravljen zajedno sa svojim znanjima.

Kad se usporede konstruirani esperanto kao jezična ekshibicija i pomoćno sredstvo ideologije uniformnosti te rekonstruirani hebrejski kao iznova uspostavljeni temelj jednog naroda, može se zaključiti da je hebrejski pravi esperanto, ne po nekim pretenzijama da bude univerzalni svjetski jezik nego po nadi koju ta riječ sadrži u svojem korijenu jer dokazuje da je takav povratak i ispravak nepravde moguć i u drugim slučajevima nestanka.

Literatura

- Astori, Davide, 2008., Pianificazione linguistica e identità: il caso emblematico dell'esperanto, *Metabasis*
- Halperin, Liora, 2008., Modern Hebrew, Esperanto, and the Quest for a Universal Language, *Jewish Social Studies*, vol. 19., br. 1., str. 1. – 33.
- Hualde, José Ignacio, 1984., Icelandic Basque Pidgin, *Journal of Basque Studies in America*, vol. 5., str. 41. – 59.
- Kiselman, Christer, 2006., Esperanto: its Origins and Early History. Prace Komisji Spraw Europejskich PAU, vol. II., str. 39. – 56.
- Kortlandt, Frederik, 2000., On Russenorsk. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, br. 54., str. 123. – 127.
- Lim, Lisa, Ansaldo, Umberto, 2016., *Languages in Contact*, Cambridge University Press
- Mobley, Christina Frances, 2015., *The Kongoles Atlantic: Central African Slavery & Culture from Mayombe to Haiti*, Disertacija, Duke University
- Sutton, Geoffrey, 2008., *Concise Encyclopedia of the Original Literature of Esperanto 1887-2007*, New York, Mondial
- Štimec, Spomenka, 2013., Azijsko putovanje Šegrta Hlapića na krilima esperanta, *Libri & Liberi*, vol. 2., br. 2., str. 253. – 266.

Sažetak

Marko Kovačić, Zagreb

UDK 81'27, znanstveni rad

primljen 28. siječnja 2020., prihvaćen za tisak 5. veljače 2020.

Language Construction and Reconstruction as Exemplified by Esperanto and Modern Hebrew

Esperanto and Modern Hebrew have quite opposite origins and purposes: the former is a constructed language and the latter is reconstructed. Constructed languages are a mere linguistic exercise that can become a tool of uniformity when combined with ideology. On the other hand reconstructed languages such as Hebrew offer hope that other such instances can be brought back to life and that wrongs that made them extinct can be undone. Language nests have proven to be a successful method in language revival policies.

Key words: hillelism, uniformity, language construction and reconstruction, language nests